SİBİRYA
ARAŞTIRMALARI

YAYINA HAZIRLAYAN

PROF. DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALİ

SİMURG

İSTANBUL 1997

ISBN 975-7172-14-6
Sibirya Üzerine Yazılar
Hazırlayan : Emine Gürsoy-Naskali

SİBİRYA ARAŞTIRMALARI

I. Baskı: İstanbul, Aralık 1997

Ofset Hazırlık : Yücel Dağlı
Kapak Tasarım : 2 Tasarım - Mehmet Ulusel / Erol Egemen
Baskı : Şafak Matbaacılık

Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Hasnun Galip Sokağı No : 2/A 80060 Beyoğlu / İstanbul
Telefon : (90-212) 292 27 12; Faks : (90-212) 292 27 13

GÖKTÜRK BENGÜ TAŞLARINDAN GÜNÜMÜZ ALTAY TÜRKÇESİNE ULAŞAN KELİMELER

FİGEN GÜNER-DİLEK*

Göktürk bengü taşları, Türklüğün siyasî, sosyal, edebî, askerî ve tarihî alanda ilk yazılı belgeleri olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Prof. Dr. Muharrem Ergin'in "Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası (...) Türk gurunun ilahî yüksekliği, Türklüğün en büyük iftihar vesilesi"[1] dediği Türk Milleti için her bir kelimesi ayrı mana ifade eden bengü taşların asilliği ve ihtişamı üzerine başka bir söz söylenemese gerek.

Biz bu incelememizde, Türk dilinin bengü taşlarına yakın bir coğrafyada Türklüğün ata yurdu Altay dağlarında yaşayan ve bugün Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti olarak bilinen bölgede oluşturulmuş Altay edebî diline Göktürk bengü taşlarından ne kadar kelimenin nasıl ve ne şekilde ulaştığını ele alacağız. Fakat daha önce Altay Türkleri hakkında kısaca bilgi vermeyi düşündük.

"Altay Özerk Cumhuriyeti 92.902 kilometre karelik bir alan içinde yer almaktadır. 1992 sayımına göre bu bölgede toplam 198.100 kişi yaşamaktadır. 1989 verilerine göre nüfusun % 31'ini Altay Türkleri, % 60'ını Rus, % 5.6'sını ise Altay'ın güneyinde Koş-Agaş'ta yaşayan müslüman Kazak Türkleri oluşturmaktadır."[2]

Şimdiye kadar yapılmış olan ilmî çalışmalarda Altay Türkleri Güney ve Kuzey Altay Türkleri diye ikiye ayrılarak incelenmiştir. Güney Altaylılar; Altay-Kijiler, Telengitler, Teleütler, Kuzey Altaylılar ise, Kumandı, Tuba ve Çalkandular şeklinde adlandırılmıştır.[3]

Bu araştırma yapılırken Prof. Dr. Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri*[4] ile 10. 000 kelimelik N. A. Baskakov - T. M. Toşçakova'nın *Oyrotsko - Russkiy*

---

* Figen Güner-Dilek, Gazi Üniversitesi, Ankara.

1 Prof. Dr. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul , 1988, s. 1

2 Grigory Samayev, *Respublika Altay*, Gorno - Altay, 1992

3 Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul, 1988, s. 7

4 Prof. Dr. Muharrem Ergin, a.g.e.

Slovar[5] adlı eserlerinden faydalanılmıştır. Orhun Abideleri adlı eserden 595 kelime - eserdeki okunuş şekliyle - incelemeye esas alınmış, bu sayı içine özel isimler, yer adları, zamir ve isimlerin çekim eki almış şekilleri, fiillerin olumsuzluk eki, sıfat-fiil eki ve zarf-fiil eki almış şekilleri dahil edilmemiştir. Çalışmaya esas alınan 595 kelimenin 415'inin (% 70) Altay edebî dilinde aynen veya kısmen değişerek devam ettiği görülmüştür. Ortaklık bulduğumuz 415 kelimenin 91'inin (% 25) fonetik olarak hiç değişmeden geriye kalanının ise bazı fonetik veya anlam farklılığı ile devam ettiği tespit edilmiştir.

Ortak olarak tespit edilen kelimeler değerlendirilirken fonetik özellikleriyle birlikte anlamları da göz önünde bulundurularak sınıflandırılmıştır.[6] Özellikler maddelenirken örneklerin çokluğu sebebiyle kelimelerin ancak bir kısmı verilebilmiştir.

I. Fonetik ve anlam bakımından aynen devam eden kelimeler:

Fiiller: *aç-* > *aç-* "açmak"; *al-* > *al-* "almak"; *aş-* > *aş-* "aşmak, geçmek"; *ayt-* > *ayt-* "demek, söylemek"; *bar-* > *bar-* "gitmek, varmak"; *bıç-* > *bıç-* "biçmek, kesmek"; *bir-* > *bir-* "vermek"; *bol-* > *bol-* "olmak"; *ert-* > *ert-* "geçmek"; *ḳabış-* > *kabış-* "kavuşmak, birleşmek"; *ḳal-* > *kal-* "kalmak"; *kör-* > *kör-* "görmek"; *öl-* > *öl-* "ölmek"; *öt-* > *öt-* "geçmek"; *sür-* > *sür-* "sürmek, kovmak"; *tile-* > *tile-* "dilemek, istemek"; *tiril-* > *tiril-* "dirilmek, canlanmak"; *uç-* > *uç-* "uçmak".

İsimler: *aç* > *aç* "aç, tok olmayan"; *aḳ* > *ak* "ak, beyaz"; *aş* > *aş* "aş, yemek"; *at* > *at* "at"; *bar* > *bar* "var"; *bay* > *bay* "zengin"; *bulġaḳ* > *bulgak* "bulanık, karışık"; *buḳa* > *buka* "boğa"; *çöl* > *çöl* "çöl"; *er* > *er* "er, yiğit"; *iç* > *iç* "iç"; *iş* > *iş* "iş"; *ḳıyın* > *kıyın* "ceza"; *kiş* > *kiş* "samur"; *on* > *on* "on"; *öñ* > *öñ* "renk"; *sıġıt* > *sıgıt* "ağlama, ağlayış"; *sıñar* > *sıñar* "tek, yalnız"; *tañ* > *tañ* "tan, şafak vakti"; *taş* > *taş* "taş"; *ter* > *ter* "ter"; *tört* > *tört* "dört"; *uç* > *uç* "uç"; *üç* > *üç* "üç".

II. Fonetik bakımdan aynen devam edip anlamca farklılaşan kelimeler; bu grup için tespit ettiğimiz kelimeler sınırlıdır: *adaḳ* "ayak" > *adak* "son (plesenta), en küçük çocuk"; *emgek* "emek, zahmet" > *emgek* 1 "plesenta", 2 *emgek bala*

---

5 N. A. Baskakov - T. M. Toşçakova, *Oyrotsko - Russkiy Slovar*, Moskova, 1947

6 Yaptığımız tasnifte şu çalışmalardan faydalanılmıştır: bk. Doç. Dr. Leyla Karahan, "Köktürk Kitabelerinden Günümüze Ulaşan Kelimeler", *Türk Yurdu*, Cilt: 13, S:76, s. 5-6 ve bk. Yrd. Doç. Dr. Güzin Tural, "Manas Destanında ve Türkiye Türkçesinde Kullanılan Ortak Kelimeler", Manas Destanı 1000 Milletlerarası Sempozyumunda sunulan yayınlanmamış tebliğ, 27-28 Ağustos 1995, Bişkek-Kırgızistan

"emekleyen çocuk"; *ḳaş* "kaş" > *kaş* "kaş, yamaç; sınır" ; *keçe* "geçe, öte, geçerek" > *keçe* "dün"; *ḳılın-* "kılınmak, yaratılmak yapılmak, meydana gelmek" > *kılın-* "kötü bir şey yapmak, birine kötülük yapmak" ; *ur-* "vurmak, dövmek, yapmak" > *ur-* "dökmek, serpmek, koymak, doldurmak"; *üze* "üzeri, üzre, üstte, üstünde" > *üze* "hepsi, tamamen".

III. Fonetik bakımdan değişikliğe uğrayıp anlam olarak aynen devam eden kelimeler:

a) Ünsüz değişmeleriyle devam eden kelimeler:

Başta *y-* > *t'-*: Fiiller: *yan -* > *t'an-* "dönmek, geri dönmek"; *ya"ıl-* > *t'a"ıl-* "yanılmak, hataya düşmek" ; *yany-* > *t'ay-* "yaymak, dağıtmak, saçmak"; *yarat-* > *t'arat-* "yaratmak, yapmak"; *yaşa-* > *t'aja-* "yaşamak"; *yat-* > *t'at-* "yat-"; yel- > *t'el-* "koşmak, dörtnala koşmak"; *yügür-* > *t'ügür-* "koşmak"; *yüzüt-* > *t'üzüt-* "yüzdürmek"; İsimler: *yadaġ* > *t'oyu* "yaya"; *yaş* > *t'aş* "yaş, ömür"; *yaşıl* > *t'ajıl* "yeşil"; *yaz* > *t'as* "ilkbahar"; *yıl* > *t'ıl* "yıl"; *yılḳı* > *t'ılkı* "at sürüsü, yılkı; davar"; *yımşak* > *t'ımjak* "yumuşak".

b - > *m -*: *ben* > *men* "ben"; *beñilig* > *möñkülük* "mukaddes, kutsal"; *biçin* > *meçin* "maymun"; *bin -* > *min -* "binmek".

Ortada *- d -* > *-y -*: *adġır* > *aygır* "aygır"; *adrıl-* > *ayrıl-* "ayrılmak"; *bod* > *boy* "boy, kabile"; *ıd-* > *iy-* " göndermek"; *ıduḳ* > *ıyık* "kutsal, mukaddes"; *kedim* > *kiyim* "giyim"; *ḳod -* > *koy-* "koymak, bırakmak"; *öd* > *öy* "zaman"; *tod* > *toy* "doymak".

Göktürk Abidelerinde iki ünlü arasındaki *-s-*, *-t-*, *-ḳ-*, *-ş-* tonsuz ünsüzleri Altay Türkçesi edebî dilinde tonlulaşır.

-s- > *-z-*: *basın-* > *bazın-* "zayıf görmek, küçük görmek".

-t- > *-d-*: *ḳatun* > *kadın* "kadın" (bu kelime "kadın" anlamıyla Altay Türkçesi edebî dilinde *Kadın-suu* adlı ırmak isminde yaşamaktadır.); *kötür-* > *ködür-* "kaldırmak, yükseltmek" *tutun-* > *tudun-* "tutunmak".

-k- > *-g-*: *aḳıt-* > *agıt-* "akıtmak"; *sıḳın-* > *sıgın-* "sıkılmak, üzülmek"; *-ş-* > *-j-*: *aşan-* > *ajan-* "yemek yemek"; *kişi* > *kiji* "kişi, insan, adam"; *tüşür-* > *tüjür-* "indirmek, düşürmek".

Göktürk Abidelerinde iki ünlü arasında kalan *-ġ-*, *-g-*, *-b-*, *-ñ-* seslerinin eriyerek düşmesi sonucu Altay Türkçesi edebî dilinde yuvarlak ve uzun ünlülü olarak devam eden kelimeler: *aġar* > *uur* "ağır"; *egir-* > *iir-* "eğirmek"; *ḳaġan* > *kaan* "kağan"; *sebin-* > *süün-* "sevinmek"; *süñük* > *söök* "kemik"; *tebi* > *töö* "deve"; *yaġuḳ* > *t'uuk* "yakın".

Sonda: *-z* > *-s*: *az* > *as* "az"; *biz* > *bis* "biz" ; *ḳız* > *kıs* "kız"; *köz* > *kös* "göz"; *otuz* > *odus* "otuz"; *sekiz* > *segis* "semiz, besili"; *tüz* > *tüs* "düz"; *uz* > *us* "uz, mahir, usta"; *yüz* > *t'üs* "yüz, çehre".

-g > *-k*: Göktürk Abidelerinde iki veya daha çok heceli bazı kelimelerin sonundaki *-g* sesi Altay Türkçesi edebî dilinde tonsuzlaşarak *-k* şeklinde devam eder: *bilig* > *bilik* "bilgi, bilim, düşünce"; *bitig* > *biçik* "yazı, yazma, kitap"; *ḳamaġ* > *kamık* "bütün, hep, hepsi".

Göktürk Abidelerinde iki veya daha çok heceli bazı kelimelerin sonundaki *-g* sesi Altay Türkçesinde düşer ve kendisinden önceki ünlüler yuvarlaklaşır: *isig* > *izü* "ısı, sıcaklık"; *ḳatıġ* > *katu* "katı, sert"; *keçig* > *keçü* "geçit"; *kiçig* > *kiçü* "küçük, az"; *tirig* > *tirü* "diri, canlı, sağ".

Göktürk Abidelerinde bazı kelimelerde ikinci hece başında görülen *g*, *ḳ* seslerinin Altay Türkçesi edebî dilinde düşmesiyle devam eden kelimeler: *ingek* > *inek* "inek"; *kergek* > *kerek* "gerek, ihtiyaç"; *ḳulḳaḳ* > *kulak* "kulak".

Anlam bakımından aynen devam eden fakat madde başı gösterecek kadar örneğini tespit edemediğimiz ünsüz değişmeleri görülen kelimeler: *biti-* > *biçi-* "yazmak"; *ıçġın* > *ıçkın* "kaçırmak, elden çıkarmak, kaybetmek"; *ıġaç* > *agaş* "ağaç"; *olur-* > *otur-* "oturmak"; *sıġta-* > *sıkta-* "feryat ederek ağlamak"; *uluş* > *ulus* "halk".

b) Ünlü değişmeleriyle devam eden kelimeler:

i > *e*[7]: *biş* > *beş* "beş"; *iki* > *eki* "iki"; *il* > *el* "halk"; *kim* > *kem* "kim"; *ti-* > *de-* "demek, söylemek"; *tir-* > *ter-* "dermek, toplamak".

e > *i*: *beg* > *biy* "beş"; *teg-* > *tiy-* "değmek, dokunmak"; teyeñ > tiyiñ "sincap".

Son Hecede *u* > *ı* // *ü* > *i*: *altun* > *altın* "altın"; *artuḳ* > *artık* "artık, fazla"; *azuḳ* > *azık* "azık"; *berü* > *beri* "beri, beriye"; *oruḳ* > *orık* "yol"; *sıġun* > *sıgın* "geyik, yabani geyik".

Göktürk Abidelerinde son hecesi dar ünlülü olup, Altay Türkçesi edebî dilinde geniş ünlüye dönerek devam eden kelimeler: *oçuḳ* > *oçok* "ocak"; *ortu* > *orto* "orta"; *taluy* > *talay* "büyük deniz, okyanus"; *töpü* > *töbö* "tepe".

Aralarında fonetik ve anlam bakımından ortaklık tespit ettiğimiz ancak, yukarıdaki tasnif dışında kalan örnek kelimeler:

---

7 Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri adlı* eserinden hareketle *i* > *e* değişikliğinde verdiğimiz *biş, iki, il, kim* örnekleri Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* adlı eserinde *beş, eki, el, kem* şeklinde okunmuştur Bundan dolayı bu kelimeler, fonetik ve anlam bakımından aynen devam eden kelimeler içinde de değerlendirilebilir.

Göktürk Abideleri	Altay Türkçesi
boz "boz"	*bozor-* "bozarmak, boz rengine dönmek"
bulġanç "bulanık, karışık"	*bulgan-* "bulanmak, karışmak"
ḳandın "nereden"	*kaydan* "nereden"
ḳırġaġlıġ "kenarlı"	*kırlu* "kenarlı"
saḳın- "düşünmek"	*sagış* "düşünce, düşünme"
sayu "her"	*sayın* "her"
tuġ "tıkaç, kapak"	*tıyug* "engel, tıkaç"
tüketi "bütün, tamamen, tüketerek"	*tüges-* "tüketmek"

İncelememizin buraya kadar olan kısmında Göktürk bengü taşları ile Altay Türkçesi edeb" dilinin kelime hazineleri arasında tespit ettiğimiz ortaklıkların özellikleri üzerinde durduk. Şimdi ise bengü taşlarda bulunan fakat değişen zaman ve sosyal şartlar itibarıyla Altay Türkçesi edebi" dilinde rastlayamadığımız kelimelere örnekler vermek istiyoruz. Bunun yanında bu kelimelerin hiç değilse bir kısmının Altay Türkçesi ağızlarında yaşatılıyor olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerektiğini düşünüyoruz.

Adınçıḳ "bambaşka, fevkalâde", *bediz* "resim, nakış", *boşġur-* "öğretmek", *kazġan-* "kazanmak", *küñed-* "cariye olmak", *yoñşur-* "karşılıklı çekiştirmek, kışkırtmak", *yükünttür-* "baş eğdirmek" vs.

Sonuç olarak, Göktürk bengü taşlarının yazıldığı tarihtan itibaren ve hatta daha öncesinden uzun zamanlar ve şartlar içinden süzülüp gelen, bu süzülüşte kimi zaman farklı mekanlarda, farklı zamanlarda takılıp kalan, Türk dilinin, Türk tefekkürünün yapı taşı kelimelerimizin yalnızca kelimeler ortaklığını değil, her türlü ortaklığı da ifade ettiğini düşünürsek benzer çalışmaların diğer Türk şive ve lehçeleri üzeruinde de yapılması Türk dilinin bir bütün olduğunu, bir kaynaktan geldiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.